

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

УДК 347.1

ЗАСТЕРЕЖЕННЯ ПРО НЕЗМІННІСТЬ ОБСТАВИН ДОГОВОРУ
ТА ФОРС-МАЖОР У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Ольга МЕЛЬНИК,

здобувач кафедри цивільного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

SUMMARY

We examine the legal relations arising in connection with the implementation of foreign trade contracts when unfavorable changes in the circumstances occur. The forms of such changes in the circumstances and their economic impact are analyzed, along with the means of contractual regulation that minimize the damage caused by the changing circumstances to the parties of the contracts.

Key words: *clausula rebus sic stantibus*, force majeure, content of the force majeure clause, effects of force-majeure circumstances.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджуються правові відносини, що виникають у зв'язку з імплементацією норм міжнародних правових актів щодо істотних змін обставин та форс-мажорних застережень. Правові наслідки впливу негативних обставин об'єктивного характеру, до яких належать непереборна сила та її різновид форс-мажор, проаналізовані у статті.

Ключові слова: застереження про незмінність обставин договору, форс-мажор, зміст форс-мажорного застереження, наслідки форс-мажору.

Актуальність дослідження та постановка проблеми. У зв'язку з набранням чинності 27.04.2014 року Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 р. № 1207-VII гостро постає питання наслідків невиконання договорів за фактом встановлення форс-мажорних обставин у зв'язку з тимчасовою окупацією території України.

Поняття форс-мажорних застережень міститься у Віденській конвенції 1980 р. [1, с. 186], Принципах міжнародних комерційних договорів (УНІДРУА) [2] та ін. міжнародно-правових актах. Однак у цивільному законодавстві України поняття «форс-мажор» ототожнюється з поняттям «непереборної сили». Тому на сьогодні вельми актуальним є визначення співвідношення понять «неможливість виконання», «істотна зміна обставин», «непереборна сила» та «форс-мажору» відповідно до цивільного законодавства України.

Метою цього дослідження є з'ясування сутності та значення категорій «застереження про незмінність обставин договору» та «форс-мажор» у цивільному праві, а також науковий аналіз наявності специфіки правових рішень у цій галузі та визначення перспектив розвитку вдосконалення правового регулювання.

Стан дослідження проблеми. Теоретичною основою дослідження є праці Г.К. Матвєєва, Є.О. Павлодського, Е.В. Пасека, В.Д. Примака, П.Г. Семенова, О.О. Красавчикова, М.М. Агаркова, О.О. Йоффе, Ю.Х. Калмикова, К.А. Флейшиць, Б.С. Антимонова та ін.

Оцінюючи в цілому стан наукових досліджень проблем, пов'язаних зі звільненням від відповідальності за порушення договорів, зроблено висновок, що детальному аналізу підлягала така підстава припинення зобов'язання, як його виконання; здійснені класифікації підстав припинення зобов'язань, однак проблеми звільнення від відповідальності у випадку форс-мажору залишаються недостатньо дослідженими. Предметом розгляду науковців

у цій галузі були в основному класифікації неможливості виконання зобов'язань і окремі підстави виникнення такої неможливості. Предметом наукового аналізу були також категорії непереборної сили та випадку в цивільному праві. Але як перша, так і друга з них досліджувалася передусім у якості підстави (умови) звільнення від відповідальності, головним чином за завдання шкоди. Також питання непереборної сили останнім часом вивчалися у якості підстав звільнення від відповідальності за завдання шкоди без вини. Форс-мажор виступав окремо предметом дослідження лише стосовно зовнішньоекономічних договорів.

Виклад основного матеріалу. Виконання договірних зобов'язань пов'язане для сторін з певними ризиками. Стаття 526 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) формулює загальні вимоги, які висуваються до всіх сторін у цивільно-правовому зобов'язанні: зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких вимог і умов – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться. Виконання зобов'язання полягає у вчиненні кредитором і боржником дій, що становлять зміст їх прав і обов'язків. Виконання належним чином означає виконання згідно з умовами договору, ЦК України, інших актів цивільного законодавства. А за відсутності таких положень і умов – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться. Боржник повинен виконувати зобов'язання перед кредитором. Частина 2 ст. 527 ЦК України надає кожній зі сторін у зобов'язанні право вимагати доказів того, що обов'язок виконується належним чином боржником або виконання приймається належним кредитором чи уповноваженою на це особою. Якщо сторона не скористається своїм правом, то вона понесе ризик наслідків неперед'явлення такої вимоги. Ризик у цьому випадку знову означає можливий позитивний або негативний результат.

Згідно зі ст. 193 Господарського кодексу України (далі – ГК України) суб'єкти господарювання та інші учасники господарських відносин повинні виконувати господарські зобов'язання належним чином відповідно до закону, інших правових актів, договору, а за відсутності конкретних вимог щодо виконання зобов'язання – відповідно до вимог, що в певних умовах звичайно ставляться. Кожна сторона повинна вжити усіх заходів, необхідних для належного виконання нею зобов'язання, враховуючи інтереси другої сторони та забезпечення загальногосподарського інтересу.

У разі неможливості виконання зобов'язання у зв'язку з обставиною, за яку жодна зі сторін не відповідає, зобов'язання припиняється (ст. 607 ЦК України). При цьому слід розмежовувати неможливість виконання як підставу припинення зобов'язання та форс-мажор як підставу для звільнення від відповідальності за невиконання договірних зобов'язання. Форс-мажор є лише видом неможливості виконання договору і може в деяких випадках тягнути припинення договору шляхом його розірвання [3, с. 736].

Відповідно до ч. 2 ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» від 02.12.1997 р. № 671/97-ВР форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) є надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно з законодавчими та іншими нормативними актами, а саме: загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи, але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна, дії суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безладу, вторгнення, блокада, революція, заколот, повстання, масові заворушення, введення комендантської години, експропріація, примусове вилучення, захоплення підприємств, реквізиція, громадська демонстрація, блокада, страйк, аварія, протиправні дії третіх осіб, пожежа, вибух, тривалі перерви в роботі транспорту, регламентовані умовами відповідних рішень і актами державних органів влади, закриття морських проток, ембарго, заборона (обмеження) експорту/імпорту тощо; а також викликані винятковими погодними умовами та стихійним лихом, а саме: епідемія, сильний шторм, циклон, ураган, торнадо, буревій, повінь, нагромадження снігу, ожеледь, град, заморозки, замерзання моря, проток, портів, перевалів, землетрус, блискавка, пожежа, посуха, просідання та зсув ґрунту, інші стихійні лиха тощо.

У листі Міністерства юстиції України від 30.05.2014 р. № 6602-0-26-14/8.1 зазначається, що за загальним правилом під «форс-мажором» розуміється виникнення надзвичайних і невідворотних обставин, у тому числі обставин непереборної сили, результатом яких є невиконання зобов'язань однією зі сторін. Таким чином, сторони мають право самостійно визначити у договорі, що саме вони відносять до форс-мажору, зокрема визначити, які обставини є форс-мажором і суб'єктів, що мають його підтверджувати.

Згідно з нормами ст. 617 ЦК України особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або дії непереборної сили. Не вважається випадком, зокрема, недодержання своїх обов'язків контрагентом боржника, відсутність на ринку товарів, потрібних для виконання зобов'язання, відсутність у боржника необхідних коштів.

Аналогічно у ст. 218 ГК України зазначається, що учасник господарських відносин відповідає за невиконання, або

неналежне виконання господарського зобов'язання, або порушення правил здійснення господарської діяльності, якщо не доведе, що ним вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення.

При цьому особливого ризикового наповнення набуває зміна обставин під час виконання договору, що може привести до дисбалансу зобов'язань сторін договору. Може існувати безліч обставин, які знаходяться поза їх волею: страйк, війна, зміна правових норм (законодавства) тощо. Ця обставина має особливе значення для довгострокових договорів, коли сторони не завжди можуть передбачити такі обставини і встановити в договорі правові способи їх усунення.

Правове регулювання правових наслідків зміни обставин, які існують при укладенні договору, як правило, будується на основі одного з двох ключових принципів договірної права: принципу, згідно з яким договори мають виконуватись (*pacta sunt servanda*), або застереження про незмінність обставин (*clausula rebus sic stantibus*). Правові системи більшості країн містять норми, що дозволяють змінити договори, якщо зовнішні обставини дозволяють змінити вище прийнятого рівня. Основними наслідками істотної зміни обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору, є:

– власне зміна договору, тобто зміна умов договору (і як наслідок – зобов'язань між сторонами) при збереженні самого договору в силі;

– розірвання договору за згодою сторін.

Так, у США використовується доктрина «нездійсненності» виконання. Для встановлення факту ненастання певних подій як основної передумови укладення договору необхідно з'ясувати, яка зі сторін договору взяла на себе ризик цієї події. При укладанні договорів про виготовлення та поставку товару за задалегідь фіксованими цінами продавець, наприклад, бере на себе ризик підвищення виробничих витрат в нормальних межах. Однак, якщо в ході надзвичайних подій різко, у десятки разів підвищується вартість товару для продавця, суд може визначити, що продавець не брав на себе такий ризик, ґрунтуючись на тому, що ненастання надзвичайної події було «основною передумовою» укладення договору [4, с. 65]. У розглянутій ситуації можна говорити або про те, що боржник не брав на себе такого ризику, або про те, що суд має право зняти з нього даний ризик через його надзвичайну обтяжливість.

У Великобританії застосовується доктрина «фрустрації» (втрати договором свого сенсу). Дана доктрина застосовується тільки у випадках, коли виконання договору виявилось неможливим внаслідок загибелі (знищення) об'єкта договірних зобов'язань без вини сторін. У таких випадках суд приймає стосовно сторін справедливе та розумне (*just and reasonable*) рішення, якого вимагає нова ситуація. Таке рішення суд може прийняти тільки в тому випадку, якщо зміна обставин не підпадає під визначення «того, що розумно береться до уваги» (*normally considered*) ризику. Інших засобів правового захисту в ситуації зміни обставин, крім зазначеного, англійське право не надає.

Французьке право за загальним правилом неохоче йде на зміну умов договору, навіть коли обставини змінилися. Принцип виконання зобов'язань має пріоритет перед позовами *ex post modify*, за декількома винятками. Так, публічні договори можуть бути змінені або розірвані судом; договір може бути змінений, якщо обставина, що стоїть на шляху виконання зобов'язання, неможна було передбачити: наприклад, після Першої та Другої світових війн парламент дозволив судам зупинити договори, які були укладені до початку будь-якої з цих війн.

У Швеції можливість зміни договору у зв'язку зі зміною обставин регулюється ст. 36 Закону про договори (*Act of*

contracts). Вказаною нормою суду надано право змінювати договір на випадок, коли зобов'язання для однієї зі сторін стає невинновданно обтяжливим. Наприклад, якщо обставини змінилися уже після того, як договір набув сили, суд може змінити як договір повністю, так і окремі його положення.

Італійське право надає стороні в договірному зобов'язанні можливість розірвати договір у тому разі, якщо його виконання стає надмірно обтяжливим (скрутним) внаслідок непередбачених обставин [5, с. 80].

Відповідно до ст. 652 ЦК України істотна зміна обставин, з яких сторони виходили при укладенні договору, є підставою для його зміни або розірвання, якщо інше не передбачено договором або не впливає з суті зобов'язання. При цьому зміна обставин визнається істотною, коли вони змінилися настільки, що, якби сторони могли це розумно передбачити, договір взагалі не був би ними укладений або був би укладений на умовах, що значно відрізняються.

Якщо сторони не досягли згоди щодо приведення договору у відповідність до обставин, які істотно змінилися, або щодо його розірвання, договір може бути розірваний, а з підстав, встановлених ч. 4 ст. 652 ЦК України, змінений за рішенням суду на вимогу зацікавленої сторони за наявності одночасно таких умов: у момент укладення договору сторони виходили з того, що така зміна обставин не настане; зміна обставин зумовлена причинами, які зацікавлена сторона не могла усунути після їх виникнення за всієї турботливості та обачності, які від неї вимагалися; виконання договору порушило б співвідношення майнових інтересів сторін і позбавило б зацікавлену сторону того, на що вона розраховувала при укладенні договору; з суті договору або звичаїв ділового обороту не впливає, що ризик зміни обставин несе зацікавлена сторона.

Так, зміна договору у зв'язку з істотною зміною обставин допускається за рішенням суду у виняткових випадках, коли розірвання договору суперечить суспільним інтересам або потягне для сторін шкоду, яка значно перевищує затрати, необхідні для виконання договору на умовах, змінених судом.

У разі розірвання договору внаслідок істотної зміни обставин суд на вимогу будь-якої зі сторін визначає наслідки розірвання договору, виходячи з необхідності справедливого розподілу між сторонами витрат, понесених ними у зв'язку з виконанням цього договору.

Відповідно до ч. 3 ст. 653 ЦК України в разі зміни або розірвання договору зобов'язання змінюється або припиняється з моменту досягнення домовленості про зміну або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором чи не обумовлено характером його зміни. Якщо договір змінюється або розривається в судовому порядку, зобов'язання змінюється або припиняється з моменту на-

брання рішенням суду про зміну або розірвання договору законної сили.

Таким чином, договір може бути розірваний або змінений, оскільки сторони не могли розумно передбачити відповідні ризики при його укладенні або оскільки прийнятий боржником на себе ризик виявився надзвичайно обтяжливим і в будь-якому випадку істотно порушує майнові інтереси однієї зі сторін.

Невиконання юридичного обов'язку, порушення договірного зобов'язання завдає удару по майновій сфері уповноваженої особи. Таким чином, ризики невиконання або неналежного виконання зобов'язання несе кредитор, хоча б тому, що саме він має інтерес у виконанні обов'язку боржником. Водночас цивільне право здатне в певній мірі перерозподілити невинновданні наслідки правопорушення: правовим засобом перерозподілу невинновданих майнових наслідків правопорушення в інтересах слабкої сторони (кредитора) є цивільно-правова відповідальність.

З метою забезпечення інтересів кредитора чинне цивільне законодавство України закріпило принцип захисту прав кредитора, що виражається у презумпції вини боржника та нормах про підприємницький ризик. Частина 2 ст. 614 ЦК України встановлює презумпцію вини боржника: відсутність вини доказывается особою, що порушила зобов'язання. В інтересах кредитора статтею 549 ЦК України встановлена неустойка (штраф, пеня), яка може визначатися як договором, так і законом: для сплати неустойки кредитор не має доводити завдані збитки (ч. 1 ст. 550 ЦК України), що також гарантує інтереси уповноваженої особи; треба довести лише порушення зобов'язання.

Використовуючи різні види цивільно-правової відповідальності (солідарну, субсидіарну, часткову, за дії третіх осіб), законодавець по-різному упорядковує інтереси суб'єктів та по-різному розподіляє ризики правопорушника.

Список використаної літератури:

1. Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Комментарий / под ред. В.И. Кулешова. – М., 1994.
2. Інкотермс. Офіційні правила тлумачення торговельних термінів Міжнародної торгової палати: Правила Міжнародної торговельної палати від 01.01.2000 р. // Урядовий кур'єр. – 2002. – № 68.
3. Карапетов А.Г. Расторжение нарушенного договора в российском и зарубежном праве / А.Г. Карапетов. – М., 2007.
4. Комаров А.С. Відповідальність у комерційному обороті / А.С. Комаров. – М., 1991.
5. Вячеславов Ф.А. Распределение рисков: понятие и значение в гражданском праве / Ф.А. Вячеславов // Вестник Московского ун-та. Сер. 11. Право. – 2007. – № 4. – С. 80.